Journal of Ritual Culture and Literature
Vol. 5, Issue. 2, No. 10, 2026, 39-66.

Article type: Original Article 10.22077/jcrl.2026.10024.1234

Analyzing the Reconstruction of the Sacrificial Ritual in Sacred Defense Poetry: A Reading of Iranian-Islamic Paradigms and the Culture of Martyrdom

Seyyed Ali Seraj[1*], Seyyed Zakariya Mahmoudiraja [2]

[1)] Associate professor in Persian language and literature, Neyshabur university, Neyshabur, Iran.
[2)] Assistant Professor of Political Science, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

Received: Oct 07, 2025 Revised: Jan 31, 2026 Accepted: Feb 09, 2026

Abstract

Literature, as a cultural institution, plays a central role in organizing collective memory and shaping social identities. In times of crisis, such as war, its role in creating and legitimizing narratives becomes even stronger. This study aims to explain the symbolic processes and mechanisms through which the ritual of sacrifice is reproduced in the poetry of leading Sacred Defense poets. The main research question is how Sacred Defense poetry reinterprets and reconstructs patterns and symbols of sacrifice through the combination of national myths, mystical teachings, and religious signs. It also examines how this reproduction influences symbolic capital, collective identity, and the contemporary value system. In addition, the study explores the symbolic and narrative structures through which the ritual of sacrifice is reproduced and legitimized as a cultural and identity-forming construct in Sacred Defense poetry. The research uses qualitative content analysis within the framework of cultural reproduction and is based on selected poetic texts. The findings show that the reproduction of the ritual of sacrifice occurs in three main ways. First, national myths and religious narratives are blended and reorganized, making resistance appear natural and ritualized. Second, traditional mystical teachings are transformed into a form of practical mysticism of martyrdom, in which the individual experience of self-annihilation is turned into a collective act of sacrifice. Third, narrative and symbolic links to the culture of Ashura and Qur'anic verses provide religious legitimacy and moral authority for the ideal of martyrdom. These processes lead to changes in meaning, the formation of new cultural dispositions, and the sacralization of military struggle. As a result, Sacred Defense poetry functions as a socio-cultural construct that transforms the culture of martyrdom into a form of collective symbolic and psychological capital and strengthens the reproduction of the prevailing political and value-based order.

* **Corresponding:** Seyyed Ali Seraj, Ali.seraj@neyshabur.ac.ir
- Cite this article:
Seraj, S. A , Mahmoudiraja, S. Z. (2026). Analyzing the Reconstruction of the Sacrificial Ritual in Sacred Defense Poetry: A Reading of Iranian-Islamic Paradigms and the Culture of Martyrdom. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 5(10), 39-66. DOI:10.22077/jcrl.2026.10024.1234

Copyright © 2026 by the authors, Published by University of Birjand. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

Keywords: Ritual of Sacrifice, Sacred Defense Poetry, Ashura Culture, Myth, Mysticism, Martyrdom.

Extended Abstract

1. Introduction

Literature has always served a role beyond its purely aesthetic function. It produces and redistributes meaning, especially during critical historical moments. In such periods, literature provides a space in which societies not only reflect external realities but also create visions for the continuation of collective life and the reconstruction of their cultural identities. Among the many cultural patterns found in literature, the ritual of sacrifice holds a special place. It operates at both the sacred and social levels and represents the highest forms of self-sacrifice and conscious devotion. This pattern has remained deeply rooted in the collective consciousness from early rituals to the Abrahamic traditions, particularly within the Abrahamic-Islamic heritage. In Iranian-Islamic culture, narratives such as the sacrifice of Prophet Ishmael (Ismail) and the martyrdom of Imam Husayn have elevated this ritual to a transhistorical status. An examination of the works of prominent Sacred Defense poets, including Qeysar Aminpour, Seyyed Hassan Hosseini, Nasrollah Mardani, Salman Herati, Ali Moallem Damghani, Hamid Sabzevari, Ali Mousavi Garmaroudi, Hossein Esrafili, and Alireza Ghazveh, shows that a triad of Iranian myths, Islamic mysticism, and the culture of Ashura has been employed to recreate and reinforce the ritual of sacrifice. This combination provides a powerful framework through which sacrifice is reinterpreted and given renewed cultural and spiritual significance.

2. Research Method

This study follows an inductive approach. In other words, it moves from the observation of linguistic and symbolic data in poetic texts toward the identification of conceptual categories and, ultimately, the development of a theoretical model explaining why and how the ritual of sacrifice is reproduced. The process of data collection and analysis is based on qualitative content analysis, specifically an interpretive-thematic approach, applied to a purposive sample of works by the key Sacred Defense poets mentioned above. The selection criteria included the presence of sacrificial symbols, references to Iranian-Islamic archetypes, and the use of mystical, national, and religious themes in the poems.

3. Findings

An examination of Sacred Defense poetry shows that the ritual of sacrifice, as one of the deepest archetypes of Iranian-Islamic culture, was not merely a repetition of past elements during this period. Rather, it was recreated and restructured in a new form that corresponded to the socio-political context of the Islamic Republic of Iran. This reproduction developed through the connection and interaction of two distinct yet mutually reinforcing symbolic domains:

- Mythical-territorial memory, in which national heroes such as Arash the Archer, Kaveh the Blacksmith, and Siavash appear as symbols of self-sacrifice and devotion to the homeland.
- Religious-sacred memory, in which figures such as Prophet Ishmael (Ismail) and the martyrs of Karbala are presented as exemplary models of sacrifice within a sacred and religious framework.

The convergence of these two symbolic reservoirs within a shared field of meaning made it possible for myth and religion to overlap. As a result, narratives emerged in which the homeland was viewed as an extension of sacred values, and defending it was understood not only as a national duty but also as a religious and ritual obligation.

A close reading of these poems reveals that the reproduction of the ritual of sacrifice followed two interconnected paths that together formed a mechanism for granting sacred and national legitimacy to resistance:

- The first path: the integration of national and religious myths. This synthesis creates a continuous symbolic lineage. By placing the struggle of the contemporary soldier within the timeless and archetypal conflict between good and evil, it presents resistance as a natural and ongoing tradition.

- The second path: the reinterpretation of mystical themes. Sacred Defense poetry draws on the vocabulary of Iranian-Islamic mysticism, particularly concepts such as *fana* (self-annihilation), and transforms them into a form of social and militant mysticism. In this process, the individual spiritual journey of the mystic becomes collective and is directed toward the battlefield, where martyrdom is portrayed as the highest practical expression of union with the Divine Truth.

4. Discussion and Conclusion

An examination of the reproduction of the ritual of sacrifice in Sacred Defense poetry reveals that this phenomenon is not a simple repetition of ancient rituals. Rather, it is a multilayered reconstruction that acquired new meanings and functions within the context of Iran's cultural and identity transformations after the Islamic Revolution and during the Iran–Iraq War. This reconstruction drew simultaneously on historical-territorial memory and religious-sacred memory, creating a dual and overlapping symbolic sphere. Within this sphere, the defense of the homeland was understood both as a continuation of national epics and as the fulfillment of a sacred religious duty. In this framework, concepts such as self-sacrifice and martyrdom moved beyond the level of individual acts or limited rituals and became central elements in the formation of Iranian collective identity. As a result, Sacred Defense poetry succeeded in transforming the culture of martyrdom into a powerful form of collective symbolic and psychological capital. This capital played an important role in strengthening the social and political order and reinforcing the dominant value system of its time. The patterns created by these poets continue to provide valuable insights into Iranian identity and contemporary cultural production.

پژوهشنامهٔ فرهنگ و ادبیات آیینی
دورهٔ ۵، شمارهٔ ۲، پیاپی ۱۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۵، ۳۹-۶۶

نوع مقاله: مقالهٔ پژوهشی

10.22077/jcrl.2026.10024.1234

تحلیل بازتولید آیین قربانی در شعر دفاع مقدس: بازخوانی الگوهای ایرانی-اسلامی و فرهنگ شهادت

سید علی سراج [۱]* سید زکریا محمودی‌رجا [۲]

[۱] دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران
[۲] استادیارگروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

چکیده

ادبیات به‌عنوان نهاد فرهنگی در ساماندهی حافظهٔ جمعی و شکل‌دهی هویت‌های اجتماعی نقش محوری دارد. در شرایط بحران مانند جنگ، کارکرد روایت‌سازی و مشروع‌سازی آن تقویت می‌شود. هدف این پژوهش تبیین فرایندها و سازوکارهای نمادین بازتولید آیینِ قربانی در شعر شاعران شاخص دفاع مقدس است. مسئله پژوهش این است که چگونه شعر دفاع مقدس الگوها و نمادهای قربانی را از طریق تلفیق اسطوره‌های ملی، آموزه‌های عرفانی و نشانه‌های دینی بازخوانی و بازمعنا می‌کند و این بازتولید چه تأثیراتی بر سرمایهٔ نمادین، هویت جمعی و نظمِ ارزشی معاصر دارد؟ از طریق چه ساختارهای نمادین و روایی آیینِ قربانی در شعر دفاع مقدس به‌عنوان سازه‌ای هویتی— فرهنگی بازتولید و مشروعیت‌بخشی می‌شود؟ روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی در چارچوب بازتولید فرهنگی بر مبنای نمونه‌هایی از اشعار منتخب است. یافته‌ها نشان می‌دهد بازتولید آیینِ قربانی در سه محور رخ می‌دهد: ۱. هم‌آمیزی و بازآرایی اسطوره‌های ملی و روایت‌های دینی که مقاومت را طبیعی و آیینی می‌سازد؛ ۲. تبدیل آموزه‌های عرفان سنتی به «عرفانِ شهادتیِ عملی» که تجربه فردیِ فنا را به کنش جمعیِ فداکاری بدل می‌کند؛ ۳. پیوند روایی و نشانه‌ای با فرهنگ عاشورا و آیات قرآنی که مشروعیت دینی و سرمایه اخلاقی برای شهادت‌طلبی فراهم می‌آورد. این فرایندها

* **نویسندهٔ مسئول مکاتبه:** سید علی سراج، Ali.seraj@neyshabur.ac.ir

- استناد این مقاله:
سراج، س. ع.، محمودی‌رجا، س. ز. (۱۴۰۵). تحلیل بازتولید آیین قربانی در شعر دفاع مقدس: بازخوانی الگوهای ایرانی-اسلامی و فرهنگ شهادت. *پژوهشنامهٔ فرهنگ و ادبیات آیینی*، ۵(۱۰)، ۳۹-۶۶. DOI:10.22077/jcrl.2026.10024.1234

Copyright © 2026 by the authors, Published by University of Birjand. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0).

به تغییر معانی، شکل‌گیری عادت‌واره‌های فرهنگی جدید و قدسی‌سازی رزمندگی می‌انجامند. در نتیجه شعر دفاع مقدس به‌عنوان سازه‌ای فرهنگی- اجتماعی، فرهنگِ شهادت را به سرمایه نمادین و روان‌شناختی جمعی تبدیل کرده و بازتولید نظم سیاسی- ارزشی را تقویت می‌کند.

کلیدواژه‌ها: آیین قربانی، شعر دفاع مقدس، فرهنگ عاشورا، اسطوره، عرفان، شهادت.

۱. مقدمه

ادبیات همواره فراتر از کارکرد زیبایی‌شناسانه، وظیفه تولید و بازتوزیع معنا را بر عهده داشته است. این کار ویژه، در بزنگاه‌های تاریخی، عرصه‌ای فراهم می‌آورد که جوامع در آن نه‌تنها واقعیت‌های بیرونی را بازتاب می‌دهند، بلکه افقی برای استمرار حیات جمعی و بازآرایی بنیان‌های هویتی ترسیم می‌کنند. از این منظر، ادبیات را می‌توان «مهندس افق معنا» دانست که با بهره‌گیری از شبکه‌ای از نشانه‌ها، روایت‌ها و کهن‌الگوها، قوام و تداوم فرهنگی را در سطحی عمیق نهادینه می‌سازد (فولادوند، ۱۳۹۹: ٦۰-٦۲). کهن‌الگوهایی چون پهلوانی، رهایی و قربانی، طی اعصار در قالب‌های حماسی، غنایی و عرفانی بازخوانی شده و در بافت‌های تاریخی تازه، معانی نو یافته‌اند (حسن‌زاده، ۱٤۰۱: ۳۵؛ حسنی و همکاران، ۱٤۰۲: ۲۱). در میان آنها، آیین قربانی جایگاهی ممتاز دارد؛ آیینی که همزمان در ساحت قدسی و اجتماعی عمل می‌کند و عالی‌ترین اشکال ایثار و گذشت آگاهانه را صورت‌بندی می‌نماید. این الگو از آیین‌های ابتدایی تا روایت‌های ابراهیمی ـــ به‌ویژه سنت‌های ابراهیمی- اسلامی حضوری ماندگار در ناخودآگاه جمعی داشته است. در فرهنگ ایرانی– اسلامی، روایاتی چون ذبح اسماعیل (ع) و شهادت امام حسین (ع) آن را به مرتبه‌ای فراتاریخی رسانده‌اند (فولادوند، ۱۳۹۹: ٦۲؛ حسنی و همکاران، ۱٤۰۲: ۲۳).

انقلاب اسلامی و جنگ هشت‌ساله ایران و عراق، نقطه عطفی در این سیر پدید آورد؛ جایی که آیین قربانی از عرفان فردی به عرفان جهادی و کنش اجتماعی انتقال یافت. در این جابه‌جایی، شهادت در راه حق و عدالت، هم‌سنگ فنا و بقا در سنت عرفان کلاسیک معنا شد و در پرتو آموزه‌های قرآنی و فرهنگ عاشورا، به نهادی با قدرت بسیج‌کنندگی فرهنگی تبدیل گشت (ذوالفقاری و حدادی، ۱۳۸۹: ٤۷؛ حجازی و کریمی، ۱۳۹۰: ٦۵). شعر دفاع مقدس برجسته‌ترین عرصه هنری این تحول به شمار می‌آید. شاعران، با بهره‌گیری از ارجاعات اسطوره‌ای و عرفانی، تجربه جنگ را به روایتی حماسی– عرفانی ارتقا دادند. نشانه‌هایی چون خون (طهارت و زایش)، آتش (پالایش و آزمون) و پرواز (رهایی و عروج)، در پیوند با شخصیت‌های اساطیری ایران باستان و قهرمانان عاشورایی، نوعی «عرفان حماسی» آفریدند که میدان جنگ را امتداد میدان سلوک معرفی می‌کرد. این هم‌نشینی نمادها، شکاف میان حافظه ملی و مذهبی را پر کرده و ساختاری تازه برای هویت‌سازی پدید آورد (حجازی و کریمی، ۱۳۹۰: ۷۲؛ حسن‌زاده، ۱٤۰۱: ٤۵). بررسی این فرایند در آثار شاعران شاخص دفاع مقدس (قیصر امین‌پور، سید حسن حسینی، نصرالله مردانی، سلمان هراتی، علی معلم دامغانی، حمید سبزواری، علی موسوی گرمارودی، حسین اسرافیلی و علیرضا قزوه) نشان می‌دهد که سه‌گانه «اسطوره‌های ایرانی، عرفان اسلامی و فرهنگ عاشورا» در خدمت بازآفرینی آیین قربانی قرار گرفته است. بخش عمده مطالعات پیشین یا صرفاً به مضامین عاشورایی پرداخته‌اند یا به جنبه‌های سیاسی- اجتماعی توجه کرده و از تحلیل مکانیزم تلفیق این سه منبع غفلت ورزیده‌اند؛ غفلتی که مانع درک جامع سازوکارهای فرهنگی و نمادین شعر دفاع مقدس شده است. این مطالعه، با رویکرد تفسیری – تحلیلی و بررسی شبکه نمادها و روایت‌ها، شعر را نه‌فقط ثبت‌کننده جنگ، بلکه ابزاری برای مهندسی معنا و تولید سرمایه نمادین می‌بیند؛ سرمایه‌ای که می‌تواند در برابر بحران‌های آینده، انسجام هویتی و الهام‌بخشی فرهنگی جامعه را تداوم بخشد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پیشینه مطالعات دربارهٔ آیین قربانی بسیار وسیع است و تاکنون از رهیافت‌های مختلف دین‌پژوهی، عرفانی، مطالعات جامعه‌شناختی، مردم‌شناختی و جامعه انسان‌شناختی مورد واکاوی قرار گرفته است. در حوزه دین‌پژوهی و جامعه – انسان‌شناسی کلاسیک، آثاری چون پژوهش اوبر و موس (۱۳۹۷) قربانی را نه صرفاً عملی آیینی، بلکه نظامی وحدت‌بخش و بخشی از بنیان‌های نظم اجتماعی دانسته و بر ماهیت ایثار کامل آن تأکید کرده‌اند. در همین چارچوب، ژیرار در اثر مهم خود *خشونت و تقدس* (۱٤۰۱) با بررسی تطبیقی فرهنگ یونانی و بازخوانی اندیشه متفکران مدرن، قربانی را به‌مثابه راهبرد مهار خشونت و انتقال آن به سطح نمادین معرفی می‌کند. روان‌شناسی تحلیلی یونگ (۱۳۸۷) نیز از طریق مفاهیمی چون «ناخودآگاه جمعی» و «کهن‌الگوها» بنیانی نظری برای تفسیر قربانی به‌عنوان ساختاری فرازمانی و بینافرهنگی فراهم کرده و تداوم آن را در صور گوناگون فرهنگی توضیح داده است. در مطالعات اسطوره‌شناسی ایرانی، اردستانی‌رستمی (۱٤۰٤) با واکاوی داستان گیومرت، پیوند آن را با مفاهیم مهری و میترائیسم نمایان کرده و کومون (۱۳۸٦) با تحلیل نقش آیین‌های مهرپرستی در ایران باستان و اروپا، بُعد بینافرهنگی الگوی قربانی را مستند ساخته‌اند. در عرصه ادبیات دفاع مقدس، تحلیل‌های حسنی و همکاران (۱٤۰۲) در بررسی هم‌نشینی اسطوره‌های ملی و عاشورایی در شعر نسل اول انقلاب و تحقیقات قربانی (۱۳۹۲) و صفی‌زاده و قاسمیان (۱٤۰۰) در تحلیل جلوه‌های ایثار و شهادت نشان داده‌اند که الگوی قربانی نه‌تنها در سطح مضمونی، بلکه در فرایند قهرمان‌سازی و خلق حماسه نیز نقش بنیادین دارد. درمیانی و آقاحسینی (۱۳۹۷) درباره هم‌زمانی نوآوری و کهن‌گرایی واژگانی و غلبه وام‌واژه‌ها، بُعد زبانی تداوم این آیین را برجسته کرده‌اند. از سوی دیگر، رویکردهای فرهنگی و روان‌شناختی به ایثارگری، مانند سعیدی و همکاران (۱٤۰۲) در شناسایی ارزش‌های ایثارگرانه اسرا به‌عنوان سرمایه اجتماعی و پژوهش چهرقانی (۱۳۹٦) در تبیین چالش‌های تولید و ترویج ادبیات پایداری، ابعاد اجتماعی بازتولید معنای قربانی را روشن ساخته‌اند. تحلیل حجازی و کریمی (۱۳۹۰) از نوستالژی عارفانه پس از جنگ، مطالعه حسن‌زاده (۱٤۰۱) درباره هم‌نشینی مضامین ملی و مذهبی در اشعار قیصر امین‌پور و سلمان هراتی، پژوهش فولادوند (۱۳۹۹) در بازنمایی نگرش اسطوره‌ای به قربانی در ادبیات کودک و تحقیق شریفیان و تیموری (۱۳۸۵) درباره پیوند نوستالژی اجتماعی با اساطیر ایران در شعر معاصر، هر یک بُعد یا لایه‌ای از پویایی بازتفسیر قربانی در بستر فرهنگی و ادبیات معاصر را آشکار کرده‌اند.

با وجود این پهنه مطالعاتی گسترده، کمتر پژوهشی به‌طور هم‌زمان سه سطح تحلیل را درهم آمیخته است: نخست، نگرش روان‌شناسی تحلیلی یونگ به‌عنوان چارچوبی برای درک کهن‌الگوها و ساختارهای ناخودآگاه جمعی؛ دوم، اسطوره‌شناسی ایرانی– اسلامی و مناسبات نمادین آن با فرهنگ عاشورا و سوم، سازوکارهای بازنمایی و بازتولید آیین قربانی در شعر دفاع مقدس به‌مثابه ابزاری برای مهندسی هویت و بازآفرینی سرمایه نمادین در سپهر اجتماعی معاصر. نوآوری این پژوهش علاوه بر این تلفیق نظری ــ تحلیلی، در پیوند مستقیم آن با تحولات هویتی و فرهنگی ایران معاصر و روندهای حاکم بر جامعه در امتداد مبانی فرهنگی و هویتی ملی و مذهبی است؛ روندهایی که بازخوانی آیین قربانی را به ابزاری برای بازشناسی و بازتعریف هویت جمعی در بستر شرایط جدید اجتماعی و سیاسی بدل می‌سازد.

۲-۱. روش تحقیق

رهیافت تفسیری (Interpretivism)، مبتنی بر پارادایم برساخت‌گرایی اجتماعی (Social Constructivism)، واقعیت اجتماعی را محصول معناسازی‌های متقابل و بازنمایی‌های ذهنی کنشگران می‌داند، نه موجودیتی عینی و مستقل (شوانت، ۲۰۰۱: ۲۵۸). در این چارچوب، پدیده‌های اجتماعی بافت‌محورند و معنا و شکل آن‌ها با شرایط فرهنگی، تاریخی و زبانی دگرگون می‌شود (محمودی‌رجا، ١٤٠٤: ۷۳).

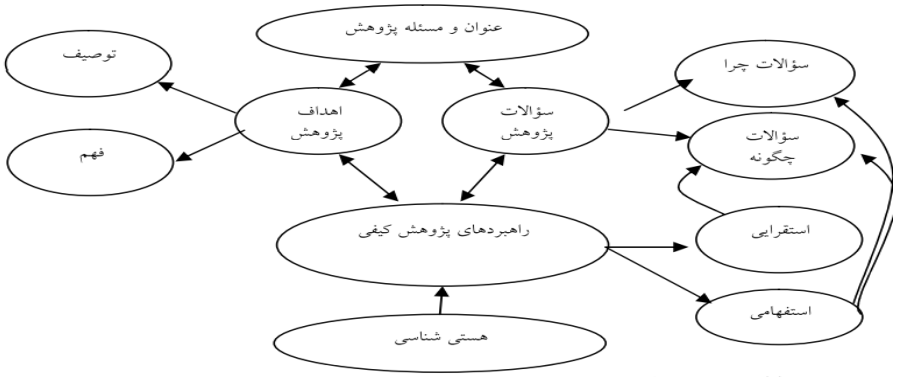

شکل (۱) ساختار پژوهش کیفی (بلیکی، ۲۰۰۹: ۸۱؛ به‌نقل از صادقی فسائی و ناصری‌راد، ۱۳۹۰: ۸۷ ـ ۸۹)

نقطهٔ عزیمت این پژوهش، صورت‌بندی مسئله‌ای است که از هم‌نشینی تاریخ، اسطوره و ادبیات برمی‌آید: چگونه آیین قربانی، به‌عنوان الگویی هم‌زمان ملی و دینی، در بستر شعر دفاع مقدس بازتولید شده و در شکل‌دهی فرهنگ شهادت ایفای نقش کرده است؟ این پرسش بنیادین، خود را در قالب سؤالات محوری «چرا» و «چگونه» نشان می‌دهد: چرا در دهه دفاع مقدس این الگو دوباره سربرآورده و به کانون روایت‌های شعری بدل شده است و چگونه در پیوند اسطوره‌های ایرانی (آرش، سیاوش، کاوه، رستم) با نمادهای اسلامی- شیعی (اسماعیل (ع)، کربلا، هابیل و قابیل، ابراهیم (ع)) و مضامین عرفانی، بازآفرینی و بومی‌سازی شده است. این چارچوب پرسشی، مسیر رویکردی را تعیین می‌کند که ماهیت کیفی- تفسیری دارد. روش‌شناسی پژوهش، استقرایی است: حرکت از مشاهده داده‌های زبانی و تصویری در متون شعری، به سوی استخراج مقولات مفهومی و در نهایت، مدل‌سازی نظری چرایی و چگونگی بازتولید آیین قربانی. فرایند گردآوری و تحلیل داده، بر تحلیل محتوای مضمونی- تفسیری متمرکز است و بر پیکره‌ای منتخب از آثار شاعران شاخص دفاع مقدس - شامل قیصر امین‌پور، سید حسن حسینی، نصرالله مردانی، سلمان هراتی، علی معلم دامغانی، حمید سبزواری، علی موسوی گرمارودی، حسین اسرافیلی و علیرضا قزوه ـ استوار است. معیار انتخاب این پیکره، حضور نماد قربانی، ارجاع به کهن‌الگوهای ملی – اسلامی و کاربست مضامین عرفانی، ملی و مذهبی در متن شعر بوده است. بدین‌ترتیب، منطق روش‌شناختی این تحقیق بر مدار کشف رابطه درونی میان فرم زیبایی‌شناختی شعر، شبکه معناساز اسطوره و عرفان و کارکردهای اجتماعی – هویتی آیین قربانی می‌چرخد؛ رابطه‌ای که در نهایت چگونگی نهادینه شدن فرهنگ شهادت در ادبیات دفاع مقدس را توضیح می‌دهد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. چارچوب مفهومی: بازتولید فرهنگی و اجتماعی

بازتولید فرهنگی، بر پایه نظریه‌های انتقادی اندیشمندانی چون آلتوسر، گرامشی و بوردیو، به فرایند پایدارسازی و انتقال ارزش‌ها، هنجارها و باورهای مسلط در جامعه اشاره دارد؛ فرایندی که هم از رهگذر نهادهای رسمی مانند آموزش، رسانه و دین و هم از طریق نهادهای غیررسمی و الگوهای رفتاری درونی‌شده یا «عادت‌واره‌ها» عمل می‌کند (آلتوسر، ۱۳۹۲: ۱٤۳؛ گرامشی، ۱۳۸۳: ٦٦؛ بوردیو، ۱۳۸۰: ۱٤۱). این بازتولید فقط عملی آگاهانه نیست بلکه سازوکاری ناخودآگاه و نمادین دارد که حتی عرصه مقاومت و تغییر را نیز درون خود بازمی‌سازد. بوردیو با مفاهیمی چون «میدان» و «خشونت نمادین» نشان می‌دهد که چگونه منابع معناساز جامعه در بسترهای خاص فرهنگی و تاریخی، بازتولید و مصرف می‌شوند (بوردیو، ۱۳۸۷: ۱۰٤). در این میان، زمینهٔ مکانی- فرهنگی جوامع، آنچه در ادبیات جدید «ژئوکالچر» نامیده می‌شود، نه حاشیه‌ای بلکه لایه زیرین این فرایند است. ژئوکالچر به تلاقی جغرافیا و فرهنگ می‌پردازد؛ یعنی شیوه‌ای که مکان با تاریخ و حافظه جمعی درمی‌آمیزد و نظام‌های هنجاری و ارزشی را شکل می‌دهد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۹: ٤۳). از منظر یونگ، کهن‌الگوهایی مانند آیین قربانی، در لایه ناخودآگاه جمعی بشر، ازلی و فرلتاریخی‌لند و در بسترهای ژئوکالچری متفاوت، شکل‌های جدید به خود می‌گیرند (یونگ، ۱۳۸۷: ٥٦). در فرهنگ ایرانی- اسلامی، حافظه اسطوره‌ای سرزمین (آرش، کاوه، سیاوش) و حافظه قدسی دین (هابیل و قابیل، کربلا، اسماعیل) به‌مثابه سرمایه‌های نمادین، در بستر جغرافیای خاص جنگ و مقاومت، بازآرایی شده‌اند. آیین قربانی در این میان همچون حلقه اتصال، به فداکاری و شهادت معنا و مشروعیت بخشیده و این ارزش‌ها را به هنجارهای جمعی بدل کرده است. به‌همین‌دلیل، ژئوکالچرِ جنگ در ایران ــ به‌ویژه در جغرافیای جبهه‌های جنوب و غرب ــــ به صورت یک «میدان» بوردیویی عمل کرد که در آن کنشگران (رزمندگان، شاعران، روحانیون) با سرمایه‌های نمادین متفاوت وارد شدند و در تعامل با نیروهای ساختاری، به بازآفرینی معانی پرداختند. تجربه‌های مکانی چون خاکریز، سنگر و مناطق مرزی، به‌همراه خاطره تاریخی حمله و دفاع، لایه‌هایی از معنا را شکل داد که بازتولید فرهنگی آیین قربانی بدون آن‌ها ممکن نبود. این فضا نه‌تنها مکان فیزیکی، بلکه بستر شکل‌گیری «عادت‌واره‌های مقاومت» بود؛ عادت‌واره‌هایی که بعدها حتی در صحنه‌های غیرجنگی نیز به حیات خود ادامه دادند؛ از سوی دیگر، کارکرد آیین قربانی در این بستر، دوگانه بود: در سطح نمادین، شهادت را به اوج «قدسی‌سازی کنش» رساند و در سطح اجتماعی، با ادغام حافظه اسطوره‌ای - قدسی و تجربه ژئوکالچری جنگ، به تجهیز گفتمان مقاومت با پشتوانه تاریخی و مشروعیت فرهنگی کمک کرد. شعر دفاع مقدس با بهره‌گیری از این دو لایه، از مکان و حافظه «روایت منسجم» ساخت؛ روایتی که قهرمانان اسطوره‌ای و شهیدان معاصر را هم‌زمان در یک متن قرار داد و از آن‌ها پلی به سوی تثبیت هویت ملی - مذهبی ساخت؛ در نتیجه، بازتولید فرهنگی در پیوند با ژئوکالچر، نه‌تنها گذشته را احضار کرد، بلکه آینده گفتمان مقاومت را نیز رمزگذاری نمود.

۲-۲. یافته‌های توصیفی

۱-۲-۲. بازتولید آیین قربانی از طریق تلفیق اسطوره‌های ملی و دینی

تحولات سیاسی و اجتماعی دوران انقلاب اسلامی بستری فراهم آورد که گفتمان‌های سیاسی، اجتماعی، دینی و انسانی به‌شکلی تازه در ادبیات این دوره و به‌ویژه شعر انعکاس یافت. تحلیل اشعار دفاع مقدس و پیوند آن‌ها با این تحولات نشان می‌دهد که بازتولید آیین قربانی در این شعرها حاصل هم‌نشینی و امتزاج سه جریان فکری ــ فرهنگی عرفان اسلامی، تفکر دینی ـ مذهبی ـ عاشورایی و اندیشه اسطوره‌ای ایران باستان است.

همان‌گونه که میرچا الیاده یادآور می‌شود، کارکرد اصلی اسطوره کشف و آشکار کردن سرمشق‌های نمونه‌وار همه آیین‌ها و کنش‌های معنادار انسانی است، از زیست و کار تا تربیت و فرزانگی (الیاده، ۱۳۶۲: ۱۷). در شعر دفاع مقدس از رهگذر این تلفیق، شخصیت‌های حماسی و اسطوره‌ای ملی و قهرمانان تاریخ دین و اسلام در کنار هم حضور یافتند تا غرور ایرانی و روح مقاومت دینی را برانگیزند. در این ترکیب، عشق به میهن و دفاع از آن نه صرفاً در چهارچوب ملی‌گرایی، بلکه در پیوندی ناگسستنی با ایمان و شریعت جلوه کرد و «وطنِ ملی ـــ مذهبی» شکل گرفت؛ پدیده‌ای که می‌توان آن را «حماسه ملی – مذهبی» نامید (طاهری، ۱۳۸۷: ٦٧). در این میان، شخصیت‌های اساطیری چون رستم، کاوه، آرش، سیاوش، اسفندیار و سهراب، در کنار پیامبران الهی همچون ابراهیم (ع) و نیز چهره‌های برجسته تاریخ اسلام، از صحابه پیامبر (ص) و یاران امام علی (ع) تا قهرمانان عاشورا، به‌عنوان شمایل رزمندگان دفاع مقدس بازآفرینی شدند و شهادت آنان با آیین قربانی پیوند خورد. این الگوسازی در شعرها با نشانه‌های تصویری و روایی انجام شد؛ به‌عنوان نمونه: نصرالله مردانی هر یک از رزمندگان را به آرش کمانگیر مانند می‌کند و به مقاومت فرا می‌خواند. در بیت پایانی، گذر از «کوه آتش» یادآور آزمون سیاوش و عبور او از آتش تطهیر است؛ تصویری که پیوندی مستقیم میان استقامت اسطوره‌ای و ایثار معاصر برقرار می‌کند:

ای ظفرمندان، ظفرمندانه در سنگر به‌پیش — ای سواران سحر، گردان نام‌آور به‌پیش
جنگجویان دلاور، پیشتازان دلیر — ای سواران سحر، گردان نام‌آور به‌پیش
پیرتان گوید، اگر از کوه آتش بگذرید — بگذرید ای امت بیداردل با سر، به‌پیش

(مردانی، ۱۳٦٤: ٤٥-٤٤)

در مجموعه شعری *قطار اندیمشک* علیرضا قزوه (۱۳۸۵: ٤٣) هریک از ایرانیان، آرشی هستند که با شجاعت تمام از مرزهای میهن پاسداری می‌کنند: حتی اگر لازم شود/ فردوسی برمی‌خیزد/ از تابران طوس/ بی‌رخش/ رستم وارونه می‌شود از زابل/ لازم شود/ آرش دوباره، کمان برمی‌دارد/ اگرچه تیر نخستینش ننشسته بر زمین.

مردانی در شعر دیگری، جوشن رزمندگان را جوشنی از جنس تکبیر می‌داند که به‌گونه‌ای یادآور اسطوره اسفندیار است:

ای سواران سحر گردان نام‌آور به‌پیش — ای ظفرمندان ظفرمندانه در سنگر به‌پیش
بر تن رویین نباشد تیغ چوبین کارگر — ای که داری جوشن تکبیر بر پیکر به‌پیش

(مردانی، ۱۳٦٤: ٤٤)

امین‌پور نیز در شعری برای جنگ در وصف شجاعت رزمندگان که اعتنایی به عابر مرگ ندارند، سروده:

اینجا همیشه مرگ/ دررفت و آمد است/ اما رویین‌تنان عشق/ بی‌اعتنا به عـابر مرگ‌اند (امین‌پور، ۱۳٦۳: ٤٤-۳۷).
در *قطار اندیمشک* قهرمانان ملّی و دینی سرنوشت‌ساز حضور دارند. قزوه تمام ایرانیان را قهرمان و دلیـر می‌داند که آنها نیز می‌توانند در این قطار در کنار بزرگان ملی و دینی حضورداشته باشند:

در این قطار/ آرش و ابراهیم/ در این قطار، سیاوش/ در این قطار، اباالفضل/ در این قطار صدای نالـه مولانـا/ شـیر خدا و رستم دستان/ عین‌القضات و ضامن آهو/ در این قطار/ تمامی ایران (قزوه، ۱۳۸۵: ۱۹۷).

از میان شاعران جنگ، موسوی گرمارودی به آیین قربانی و شهادت توجـه نـشان می‌دهد. او برتـرین و والاترین نوع زیستن را، زیستنی می‌داند که با تفکر جاودانگی و شهادت آمیختـه باشـد. بـه اعتقـاد او سـهراب شهید است، شهید نیز کسی است که در راه حقیقت کشته شده باشد.

زیستن گاه دری است/ .../ گاهی در اندیشه/ چون خدا/ چون گـل مـدال زخم گلوله/ بر سـینهٔ شهادت سهراب/ گل‌خندهٔ طلیعـه خورشید/ بر سینهٔ گشودهٔ صحرا... (موسوی گرمارودی، ۱۳۷۳ :۳٤- ۳۳).

سـید حسـن‌حسینی دربارهٔ فضای دوران جنگ این‌گونه تصویرسازی می‌کند، باغ رمزی از جامعه است که در آن به‌جای صنوبر، دار می‌روید:

در بـاغ‌هـا، جای صنوبر دار می‌رست — بر کتف ظلمت ساقه‌های مار می‌رست
ماران سر از سوراخ بیرون می‌کشـیدند — مغز سر نام‌آوران را مـی‌مـکـیـدنـد
گـل‌بـوتـه‌هـای روشنایی پرپر شب — یا زخـم دار جزر و مد خنجر شب

(حسینی، ۱۳۸۷: ۳٦ – ۳۵)

او در شعر زیر با ترکیب «کردند بسی مشعله از خون شهید» اشاره‌ای به قیام کاوه نیز می‌کند:

تا نعرهٔ تکبیر بر این خاک زدند — مانند ستاره سر به افلاک زدند
کردند بسی مشعله از خون شهید — آتش به سـراپـردهٔ ضحاک زدند

(همان: ۱۳۸)

حسینی با استفاده از اسطوره‌ی ضحاک، اقدام به ترسیم فضای رعب آلود و خفقان‌آور دوران جنگ می‌کند. در ایران به‌جای صـنوبر، دار می‌روید و دشـمن چون ضـحاک ماردوش جوانان سـرزمین را به کام مرگ می‌کشـد. سبزواری، شهیدان و رزمندگان را کاوه‌ای می‌داند که درفش ایـستادگی و مقاومـت را در برابـر دشـمن برافراخته‌اند:

درفش کاوه مباد آن‌کـه بر زمین افتد — که بر اریکه نشینند مار بر دوشان

(سبزواری، ۱۳۸۱: ۳۲؛ نیز ر.ک: سبزواری، ۱۳۸۵: ۹٦-۹۲)

مردانی نیز به اسطوره کاوه اشاره می‌کند:

به دست عشق به دریای خون علم بزنید — صلای روز به بام سـپـیـده‌دم بزنید
درفش پاره دل بر مناره تاریخ — به کربلای ظفر در غروب غم بزنید

(مردانی، ۱۳٦٤: ۸-۷)

امین‌پور (۱۳٦۳ :۲۰) در «شعری برای جنگ» به اسـطورهٔ کـاوه اشاره می‌کند:

اینان/ هرچند/ بشکسته زانـــوان و کمرهاشـــان/ استاده‌اند فاتح و نستوه/ – بی‌هیچ خان و مان –/ در گوششان کلام امام است/ – فتوای استقامت ایثار/ بر دوشـشان درفش قیـام است.

حسینی در شـعر «کبریت در قلمرو خورشـید»، از اسـطوره کاوه و ضـحاک اسـتفاده می‌کند: اما خلق/ این کاوه، کاوه، کاوه خلایق/ این دشمنان خونی ضحاک/ دیدند خورشیدشان/ خردک شرار مختصری بود (حسینی، ۱۳۸۷: ٤٧–٤٨–٤٩).

داستان هابیل و قابیل در ادب فارسی بازتاب گسترده‌ای دارد و الگوی تقابل خیر و شر در آن به‌وضوح دیـده می‌شود و جهت و سـویه‌ای نمادین پیدا می‌کند. مردانی، قصهٔ هابیل و قابیل را به‌وسـیلهٔ تلمیح به حضرت آدم (ع) و «محرم» پیوند می‌دهد و ایـن جنگ را ادامهٔ جنگ هابیل و قابیل می‌داند که از زمان حضرت آدم تاکنون ادامه داشته اسـت:

نوشت دردم میلاد خاک، آدم خون　　شکوه نهضت هابیلیان، محرّم خون
هنوز کـیـنـهٔ قابیلیان قاتل عشق　　شـــراره‌ای اســـت که دارد به سینه عالم خون

(مردانی، ١٣٦٤: ۵۸ و ۷۱ — ۸۱).

او صدام و پیروانش را تتار می‌خواند:

هابیلیان کجایید قابیل دیگر آمد؟　　ننگ است جان سپردن در دخمه تتاران

(همان: ۲۵)

مردانی ریشـهٔ جنگ و نبرد میان نیکی و بدی را از زمان هابیل (زمان آغازین پیدایش) می‌داند کـــه تاکنون نیز ادامه داشته است:

سمنـــد نور را آمـــاده میـــدان فردا کن　　بپا خیـــز ای امیر صبح، ای رزم‌آور شب‌گیر
حکایت نـامـهٔ هابیلیان خون نامه خاک است　　بیا با خامه تاریخ این خون‌نامه امضا کن

(مردانی، ١٣٦٤ :٤١–٣٩)

سـید حسـن حسـینی اسـطورهٔ ابراهیم (ع) و اسـماعیل (ع) را با توجه به ذهنیت خود در صـورتی امروزی بیان کرده است که تصویرگر واقعهٔ جنگ باشد؛ شعر «سرود چهارم»:

و در تو ای مرد/ اصالت لبیک سرخگون حلق اسماعیل/ به لبه‌ی تیز تیغ رسالت/ آه ای به تمنا/ ره‌یافته به حریم منا/ بگذار در کنار زمزم یادت/ درد زمزمه بردارم/ در تو رودی هســـت/ که از این پیشـــتر/ در من به غارت نمرود رفته است (حسینی، ۱۳۸۷: ٦٩–۷۰).

حسـینی در شـعر «لبیک» رزمندگان جنگ را به اسـماعیل مانند می‌کند که هر لحظه آماده قربانی شـدن هسـتند و گوی سبقت را از حتی از اسماعیل (ع) در اشتیاق به فدا شدن در راه خداوند ربوده‌اند:

اینان که به خلق‌وخوی اسـماعیل‌اند/ در حادثه، آبروی اسـماعیل‌اند/ در گفتن لبیک به پیغمبر تیغ/ بی‌تاب‌تر از گلوی اسماعیل‌اند (همان:۱۵۰).

قیصر امین‌پور در شعر «غزل تصمیم» جبهه را چون کوی منا قرار داده است و اسطوره ابراهیم (ع) را مطابق با شرایط جنگ و عنصر مسلط با مرکزیت دین در آثار خلق‌شده بعد از انقلاب به کار برده است.

بیا به خانه‌ی آلاله‌ها سری بزنیم/ ز داغ با دل خود حرف دیگری بزنیم/ به یک بنفشه صمیمانه تسلیت گوییم/ سری به مجلس سوگ کبوتری بزنیم/ به یاد منطق قربانیان کوی منی/ به نای غفلت خویش نیش خنجری بزنیم (امین‌پور، ۱۳۸۸: ٤٠٦).

وی در شعر «غزل تقویم‌ها» با بیانی حزن‌انگیز رزمندگان اسلام را چون اسماعیل می‌داند که اسوهٔ جانبازی و فرمان‌برداری از حق و رهبری هستند:

دل در تب لبیک تاول زد ولی ما/ لبیک گفتن را لبی هم تر نکردیم/ حتی خیال نای اسماعیل خود را/ همسایه با تصویری از خنجر نکردیم/ بی‌دست و پاتر از دل خود کس ندیدیم/ زان رو که رقص با تن بی‌سر نکردیم (همان: ۳۹۲).

قزوه در مثنوی «این همه یوسف» هریک از رزمندگان را «اسماعیلی» می‌داند که تشنهٔ شهادت‌اند:

چقدر این لشکر «اسماعیل» دارد — چقدر اروند رنگ نیل دارد
شهادت را چو اسماعیل عطشان — تمام روزهاشان عید قربان
به اسماعیل‌های لشکر «بدر» — به حیدر سیرتان لیله‌القدر
تمام شب گل تابوت آمد — نسیمی تازه از لاهوت آمد
همه گرم دعا، گرم تشهد — گل تابوت‌های خالی از خود
همه سر تا به پا، بی‌پا و بی‌سر — گل خورشیدی الله اکبر

(قزوه، ۱۳۷٦: ۳۳- ۳۱)

۲-۲-۲. بازتولید آیین قربانی از طریق بازآفرینی مضامین عرفانی

وحدت، فنا، ریاضت، شهود و عشق، اصول اساسی عرفان اسلامی به شمار می‌آیند که در متون فارسی نیز بارها مورد توجه شاعران و نویسندگان عارف قرار گرفته است. غایت آن‌ها، رهایی انسان از قید و بندهای نامرئی نفس امّاره و مبارزه با دیو درون برای متصف شدن به صفات الهی است (زرین‌کوب، ۱۳٦٤: ۱۲۱). در آثار عرفانی کلاسیک، روح انسان که از سرمنزل اصلی خود دور افتاده، در عالم ماده گرفتار است و بازگشت به موطن نخست با گذر از موانع دشوار، مبارزه و ریاضت همراه می‌شود؛ فرایندی که به «حماسه عرفانی» تعبیر شده است. عرفان در شعر دفاع مقدس با نمونه کلاسیک متفاوت است: در این‌جا، قهرمان نه روح مجرد، بلکه انسان‌های عادی‌اند که برای اعتلای کلمه الله و طرد کفر و شرک برمی‌خیزند (طاهری، ۱۳۸۷: ۹۷). ویژگی‌های برجسته عرفانی در این شعر عبارت است از: مبارزه با نفس، ترک دنیا، عقل‌ستیزی عاشقانه، احیای اسطوره‌های مذهبی و عرفانی، اشتیاق وصال، استقبال از مرگ و نیل به مقام شهادت. برخی از مهم‌ترین محورها در زیر آورده شده است:

۳-۲-۲. تجرید و ترک دنیای غریبانه

شعر دفاع مقدس، در بازآفرینی عرفان شهادتی، مرحله‌ای عمیق از «تجرید» را بازنمایی می‌کند؛ مرحله‌ای که در آن سالک برای وصول به حق باید از تعلقات مادی و نفس‌پرستی بگذرد. جایی که قهرمانان، نفس را قربانی کرده و خود را از شهرت‌طلبی، حرص مالی و آرزوهای زودگذر شسته‌اند:

سرهای بی‌تن در هوا پرواز می‌کرد — مردی که در خود دیو «من» بر دار می‌زد

(مردانی، ۱۳٦٤: ۳۸)

از دل این تجرید، گامی دیگر در عرفان شهادتی پدید می‌آید؛ ترک دنیا و استقبال آگاهانه از مرگ. قهرمانان شهید، در شعر جنگ، از قید نفس ظاهرپرست آزاد شده و نعمات ظاهری دنیا را وانهاده‌اند؛ از این‌رو، عنوان «قهرمان» به آن‌ها سزاوارتر است. حسینی در یکی از روایت‌هایش، خاموشی پر سرود شهیدان را چنین تصویر می‌کند:

گفتم: این سخنوران که بی‌صدا غنوده‌اند/ وه چه خوب و خواندنی سروده‌اند/ .../ دیده از نگاه و لب ز گفتگو/ بسته‌اند اگرچه /باز / بر لب خموششان ترانه است (حسینی، ۱۳۸۵: ۷۷-۷٦).

حسینی شهیدان را از «تباری شگفت» می‌خواند:

حکایت کنیم از تباری شگفت — که کوبید درهم حصاری شگفت
از آن‌ها که پیمانه لا زدند — دل عاشقی را به دریا زدند
چو فریاد با حلق جان می‌زنند — تن از خاک تا لامکان می‌کشند

(همان: ٤۱-٤۰)

و در استقبال آگاهانه از مرگ می‌سراید:

کس چون تو طریق پاک‌بازی نگرفت — با زخم نشان سرفرازی نگرفت
زین پیش دلاورا کسی چون تو شگفت — حیثیت مرگ را به بازی نگرفت

(همان: ۱٤۹)

یا اسرافیلی می‌گوید:

من مرغ باغ قدسم و محبوس تن — خود را رها ز بند تن آسان کنم

(اسرافیلی، ۱۳۷۹: ۵۳)

بدین‌گونه، تجرید از دنیا، ترک آگاهانه حیات مادی و زیست در غربت قدسی، سه حلقه به‌هم‌پیوسته‌ای را در شعر دفاع مقدس تشکیل می‌دهد: حلقه‌ای که آغازش بریدن از «من» و دنیا، میانه‌اش استقبال از مرگ به‌مثابه پیمانی عاشقانه و پایانش زیستن در تنهایی عارفانه‌ای است که خود شهادتی دیگر است.

٤-۲- ۲. معراج عاشقانه

شهادت در شعر دفاع مقدس، جلوه والای عشقی است که به قرب به‌حق، شوق وصال، لقاءالله و وفای به پیمان الست می‌انجامد. این عشق، نه احساس صرف، بلکه مسلک و شیوه زیست رزمندگانی است که بیمی از دشواری‌های راه ندارند و با دل و جان خطرات مسیر را می‌پذیرند. شاعران آنان را همان حلاجانی می‌دانند که طناب دار جان‌فشانی را بر دوش دارند و شعله عشقشان خاموشی نمی‌شناسد. در «مثنوی عاشقان» حسینی، این عشق راستین با زبانی سراسر عرفانی چنین تصویر می‌شود:

ببین خانقاه شهیدان عشق — صف عارفان غزل‌خوان عشق
چه جانانه چرخ جنون می‌زنند — دف عشق با دست خون می‌زنند
به رقصی که بی پا و سر می‌کنند — چنین نغمه‌ی عشق سر می‌کنند

(حسینی، ۱۳۸۵: ٤۲-۳۹)

امین‌پور در ستایش این راه خونین سروده است:

گذشتن ز سر، سرگذشتی است خونین　　دلا کی تو این ره، به زردی نوردی
چه کردی، چه کردی تو ای عشق با او!　　تو ای عشق با او چه کردی! چه کردی!

(امین‌پور، ۱۳۶۳: ۳۹)

هراتی، شهادت خون‌رنگ رزمندگان را تاج سرخ عشق می‌داند:

روی در آب چشمه می‌شویید　　از خدا عاشقانه می‌گویید
رختی از انعطاف در برتان　　تاج سرخی ز عشق بر سرتان

(هراتی، ۱۳۷۶: ۱۶۵)

و نیز:

با نیت عشق، بار بستند همه　　از خانه و خانمان گذشتند همه
لبیک چو گفتند به سردار سحر　　یک‌باره حصار شب شکستند همه

(همان: ۹۲)

این عشق، بستر معنوی قرب به‌حق را می‌سازد. در شعر دفاع مقدس، این مضمون تصویری از رزمندگانی است که با رهاکردن هستی و تعلقات مادی، به اوج نزدیکی معشوق رسیده‌اند:

همان‌هایی که با او می‌نشینند　　خراب از سکر کنز العارفین‌اند

(قزوه، ۱۳۷۶: ۲۰)

از دل قرب، شوق وصال می‌جوشد، آتشی که عاشق را به لقاءالله می‌کشاند. این شوق در سراپای حرکت رزمندگان موج می‌زند:

خیال دار تو را خصم از چه می‌بافد　　گلوی شوق که باشد، طناب لازم نیست

(امین‌پور، ۱۳۶۳: ۲۷)

اگر شوق خدا داری، چنین کن　　صفا و سعی، در میدان مین کن

(قزوه، ۱۳۷۶: ۲۶)

و حسینی، نوشیدن شراب شهادت را با وصال برابر می‌گیرد:

لاجرعه شراب شوق را نوشیدند　　مردانه لباس رزم را پوشیدند
تا رفع عطش کنند، یاران اسیر　　چون چشمه درون دشت شب جوشیدند

(حسینی، ۱۳۸۵: ۱۲۷)

آغاز این وصال، لقاءالله است؛ فنای در حق و دیدار معبود:

از چشم تو دیدنی است، بوم و بر یار　　ز آن اوج بگو که چیست در آخر کار؟
لبخند سلام‌واره در گاه وداع　　ای یار، مگر چه دیده‌ای بر سر دار؟

(امین‌پور، ۱۳۶۳: ۵۲)

و این مسیر در پیمان الست به کمال می‌رسد، سوگند ازلی بندگی خداوند که شهادت، تأیید دوباره آن است:

کجایند مستان جام الست؟ دلیران عاشق، شهیدان مست

(قزوه، ۱۳۶۹: ۷۷)

بدین‌گونه، عشق، نقطه آغاز عرفان شهادتی است و تمامی مؤلفه‌های قرب، شوق، وصال و عهد ازلی را در بر می‌گیرد؛ زنجیره‌ای که هم میراث عرفان اسلامی است و هم بازتولید فرهنگی مقاومت در بستر حماسه دفاع مقدس.

۵-۲-۲. ایثار

ایثار و ترجیح‌دادن دیگری بر خود در راه خشنودی خداوند است. کاشانی ایثارکنندگان را به چند دسته تقسیم می‌کند: ایثارکنندگان در راه حق که از مال خود می‌گذرند؛ ایثارکنندگان جاه؛ ایثارکنندگان زندگی و حیات (کاشانی، ۱۳۷۲: ۳۴۷-۳۴۸).

دلا دیدی آن عاشقان را؟/ جهانی رهایی در آوازشان بود/ و در بند، حتّی قفس/ شرمگین از شکوفایی شوق پروازشان بود/ پیام‌آورانی که در قتلگاه ترنّم/ سرودن علی‌رغم زنجیر، اعجازشان بود/ به سرسبزی نخل ایثار/ به این آیه‌های تناور/ دلا گر نه‌ای سنگ/ ایمان بیاور (حسینی، ۱۳۸۵: ۷۲)

در سروده‌ای دیگر، شهیدان را به آبشاری باشکوه مانند می‌کند که به خاطر دیگر انسان‌ها در رود عشق جاری شدند و با رها شدن از خاک دلگیر از خویش گذشتند:

در جاری رود عشق تطهیر شدند چون چشمه رها ز خاک دلگیر شدند

شفاف به شکل آبشاری ز شکوه از خویش گذشتند و سرازیر شدند

(همان: ۱۴۷)

شاعران دفاع مقدّس، رزمندگان را عاشقانی می‌دانند که در راه معشوق، جان عزیز را فدا می‌کنند:

ما که این همه برای عشق/ آه و نالهٔ دروغ می‌کنیم/ راستی چرا/ در رثای بی‌شمار عاشقان/ - که بی‌دریغ-/ خون خویش را نثار عشق می‌کنند/ از نثار یک دریغ هم/ دریغ می‌کنیم؟ (امین‌پور، ۱۳۶۳: ۱۲۹)

۶-۲-۲. بازتولید آیین قربانی در پیوند با مضامین دینی و فرهنگ عاشورایی

یکی از شاخص‌ترین مضامین شعر انقلاب اسلامی، شهادت و شهادت‌طلبی است.

> با شروع انقلاب، کربلا و اسوه‌های آن، الگوی مبارزه قرار گرفت و در سروده‌ها پاک‌بازی، ایمان، بصیرت، عشق‌بازی، همانندسازی قهرمانان آن عرصه به قهرمانان کربلا، تصویری بایسته و شایسته از این واقعه ترسیم کردند به‌طوری‌که کمتر شاعری بود که به این واقعه توجه نشان نداده باشد (سنگری،۱۳۸۵، ج۲: ۳۱-۳۳).

حماسه در شعر انقلاب، آمیزه‌ای از جنگ، شهادت، ایثار، کرامت و سایر جلوه‌های نورانی و آرمان‌گرایانه انسان است. کربلا و عاشورا تبلور تمامی این جلوه‌هاست.

شمشیری که بر گلوی تو آمد/ هر چیز و همه چیز را در کائنات/ به دوپاره کرد/ هرچه در سوی تو/ حسینی شد/ و دیگر سو یزیدی (موسوی گرمارودی، ۱۳۷۶: ۷۷).

شاعران با بهره‌گیری از حماسه پرشور کربلا و قهرمانان تشنه لب و باگذشت آن، مضامین شعری پایداری خلق کرده‌اند.

راه ما راه حسین (ع) است که در شام قرون　　هیبت ظلمتیـــــــــان با دم روشـن شـکنیم

(مردانی، ١٣٦٤: ٢٠٥)

یا در شعری دیگر:

تـا نمـاز حیرتم تکبیـــــر «الا هو» زنـد　　کربلا در کربلا خون در گلو می‌خواســتم

ســجده‌گاهم تا شــود محراب آن ابروی ناز　　از فرات تشــنگی آب وضــو می‌خواســتم

(اسرافیلی، ١٣٨٦: ٢١٦و ٢٥٨-٢٥٩)

کاربرد ویژهٔ فرهنگ قربانی و شهادت در شعر انقلاب، آن را به‌نوعی عنصر کهن‌الگویی تبدیل کرده است. «یکی از عناصر کهن‌الگویی، جان دادن در راه خدا برای زندگی است که مناسک باستانی شاه قربانی شده، قصص مربوط به خدایی که می‌میرد تا دوباره زنده شود، از این نوع است» (شمیسا، ١٣٧٣: ٨١).

در شعر قیصر امین‌پور به‌صورت نمادین، مرگ شهیدان با نمادهای سرخ و زرد کاربرد دارد و به‌نوعی بازنمای آیین قربانی است. شاعر مرگ شهیدان را به مرگ گل‌ها تشبیه کرده است و می‌گوید شهیدان مانند گلی در فصلی می‌میرند و در فصلی دیگر زنده می‌شوند:

خوشـــا چون ســروها افتـادنی ســبز　　خوشـــا چون برگ‌هـا افتـادنی ســبز

خوشـا چون گل به فصــلی ســرخ مردن　　خوشـــا در فصـــل دیگر زادنی ســبز

(امین‌پور، ١٣٨٤: ١٦٠)

در جایی دیگر شاعر این موضوع را این‌گونه بیان کرده است:

او را/ وقتی که کاشتید/ هم سبز بود و هم سرخ/ آنگاه/ آن یار بی‌قرار/ آرام در حضور خدا آسود/ هرچند سرخ سرخ به خاک افتاد/ اما/ این ابتدای سبزی او بود (امین‌پور، ١٣٦٣: ١٩).

علی معلم دامغانی (١٣٨٦: ٦٣)، زیبایی سربریده حضرت اباعبدالله (ع) را چنین توصیف کرده است:

روزی که در جام شفق مل کرد خورشید　　بر خشک‌چوب نیزه‌ها گل کرد خورشید

گرمارودی، در شعر بلند «خط خون» این‌گونه با امام حسین (ع) به گفتگو می‌نشیند:

خون تو شـرف را سـرخگون کرده اسـت/ شـفق آینه‌دار نجابتت و فلق محرابی/ که تو در آن نماز صـبح شـهادت گزارده‌ای (موسوی گرمارودی، ١٣٦٣: ١٣٩)

در نظر ایشان، مرگ سرخ اباعبدالله (ع) به سخره گیرندهٔ زندگی است:

آه، ای مرگ تو معیار/ مرگت چنان زندگی را به ســخره گرفت و آن را بی‌قدر کرد که مردنی چنان، غبطهٔ بزرگ زندگانی شد (همان: ١٤١).

سید حسن حسینی در شعر ذیل بـا همنـشین‌کـردن دو واژهٔ متناقض «کوله‌بار» و «سبک‌باری» بر پاکی و پاک‌بازی شهیدان تأکید می‌کند.

آنها که از تبار آب‌اند/ پا در رکاب دل بی‌تاب/ با کوله‌بار سبک‌بار/ آمادهٔ جواب‌اند/ بامـدادان صـلای سـفر را/ بـر سـنگ و آب/ بی‌دریغ/ می‌تابد آفتاب (حسینی، ١٣٨٧: ٥٧).

شاعران جنگ به طریق استعاره و یا نماد از این تصویر مثالی به‌منظور بیان این مفهوم بهره برده‌اند که شهیدان همیشه و همیشه جاودان‌اند. در شعر زیر از سلمان هراتی، منظور از هوادار باغ، خدای تعالی است که شهید در تکاپوی رسیدن به اوست:

سفر گزید ازین کوچه باز هم‌نفسی — پرید و رفت بدانسان که مرغی از قفسی
میان آینه‌ها رد باغ را می‌جست — درخت بود و هوادار باغ را می‌جست

(هراتی، ۱۳٦۷: ۷۱۳ و ۸۷۲-۵۷۲).

امین‌پور در شعر «اوج عطش»، شهادت را برای رزمندگان، به آب برای انسان عطشناکی تصور می‌کند که با شوق آن را می‌نوشد و به آرامش می‌رسد:

خود را چو ز نسل نور می‌نامیدند/ رفتند و به کوی دوست آرامیدند/ سیراب شدند، زانکه در اوج عطش/ آن حادثه را به شوق آشامیدند (امین‌پور، ۱۳۸۸: ٤۳۷).

شعر «رفتن، رسیدن است» فضایی عارفانه در توصیف حال و هوای رزمندگانی است که شوق شهادت دارند: موجیم و وصل ما، از خود بریدن است/ ساحل بهانه‌ای است، رفتن رسیدن است/ تا شعله در سریم/ پروانه اخگریم/ شمعیم و اشک ما در خون چکیدن است/ ما مرغ بی‌پریم، از فوج دیگریم/ پرواز بال ما در خون تپیدن است/ پر می‌کشیم و بال، بر پرده خیال/ اعجاز ذوق ما در پر کشیدن است (همان: ۳۵۲).

حسینی با ترکیب نیلوفر و تصویر مثالی عشق، قهرمانی شهیدان را به تصویر کشیده است:

بر حلق ظلمت خنجر تیز شهاب‌اند — این طرفه مردانی که خصم خوف و خواب‌اند
نیلوفر عشقند و با شوق شهادت — گرد نهال سبز حق در پیچ و تاب‌اند

(حسینی، ۱۳۸۷: ۲۱-۱۱)

۳-۲. یافته‌های تحلیلی و تفسیری

۳-۲-۱. بازتولید آیین قربانی در پیوند با حافظه تاریخی و حافظه قدسی

بررسی شعر دفاع مقدس آشکار می‌سازد که آیین قربانی، به‌مثابه یکی از کهن‌الگوهای ریشه‌دار فرهنگ ایرانی- اسلامی، در این دوره نه صرفاً بازگویی عناصر گذشته، بلکه بازآفرینی و بازتنظیم آن‌ها در قالبی تازه و متناسب با شرایط سیاسی- اجتماعی جمهوری اسلامی بوده است. این بازتولید بر محور پیوند و هم‌نشینی دو حوزه نمادین مستقل اما هم‌افزا شکل گرفته است: از یک‌سو، حافظه اسطوره‌ای - سرزمینی که در آن قهرمانان ملی همچون آرش، کاوه و سیاوش به‌عنوان نمادهای فداکاری و پاسداری از میهن حضور دارند و از سوی دیگر، حافظه دینی- قدسی که شخصیت‌هایی چون اسماعیل (ع) و شهدای کربلا را به‌عنوان الگوهای ایثار در بستر وحی و ایمان معرفی می‌کند. قرار گرفتن این دو ذخیرهٔ نمادین در یک سپهر معنایی مشترک، امکان هم‌پوشانی اسطوره و دین را فراهم آورد و زمینه خلق روایت‌هایی را پدید آورد که در آن وطن، جلوه‌ای از حریم قدسی تلقی شده و مرزبانی از آن، نه‌تنها وظیفه ملی بلکه تکلیف شرعی و آیینی محسوب می‌شود. هم‌نشینی این دو حافظه، به تثبیت مفهوم «وطنِ ملی ـ مذهبی» انجامید؛ وطنی که در ذهن مخاطب شعر دفاع مقدس، دفاع از آن امری فراتر از وظایف شهروندی یا احساسات میهن‌پرستانه و معادل با فداکاری‌هایی در تراز ذبح ابراهیمی یا حماسه عاشورا تعبیر می‌گردد. این فرایند،

به زبان بوردیو، جابه‌جایی و نوسازی «عادت‌واره‌ها» را موجب شد؛ به گونه‌ای که شهادت، از یک رخداد استثنایی و نادر، به الگویی زیسته و قابل تکرار از ایمان، تعهد و عمل بدل شد؛ از سوی دیگر، این پیوند حافظه‌ای با بهره‌گیری از الگوهای حماسی و قدسی، روایت‌های اسطوره‌ای دینی را از جایگاه یک میراث فرهنگی منفعل خارج کرده و به «منابع معنابخش روزآمد» برای مقاومت ارتقا داد. این منابع در شعر دفاع مقدس، نه تکرار مکانیکی گذشته بلکه بازتعریف فعالانه آن با توجه به نیازهای هویتی و ارزشی جامعه درگیر با جنگ بود. بدین‌ترتیب، آیین قربانی در این ادبیات به صورت سازوکاری فرهنگی عمل کرد که هم مشروعیت کنش جمعی را در میدان مقاومت تقویت می‌نمود و هم شبکه‌ای از معانی مشترک را در ناخودآگاه جامعه ایجاد می‌کرد؛ شبکه‌ای که توانست فرهنگ شهادت را از سطح پاسخ مقطعی به بحران، به جایگاهی پایدار در منظومه هویتی پس از انقلاب اسلامی ارتقا دهد.

۳-۲-۲. مسیرهای بازتولید آیین قربانی

بازخوانی شعر دفاع مقدس نشان می‌دهد که بازتولید آیین قربانی در این ادبیات، از دو مسیر به‌هم‌پیوسته پیش می‌رود که هر دو در تعامل، سازکار مشروعیت‌بخشی قدسی- ملی به مقاومت را می‌سازند. نخستین مسیر، **تلفیق اسطوره‌های ملی و دینی** است؛ فرایندی که در آن قهرمانان حماسی ایرانی، از رستم و کاوه تا آرش و سیاوش، نه در حاشیه، بلکه در متن روایت جنگ حضور می‌یابند و در کنار شخصیت‌ها و بن‌مایه‌های دینی- اسلامی چون پیامبران، شهدای کربلا و یاران امام علی (ع) قرار می‌گیرند. این هم‌نشینی، میدان معنایی دوگانه‌ای را رقم می‌زند که در آن دفاع از وطن، به‌طور هم‌زمان، تداوم تاریخی حماسه‌های ملی و تحقق امر قدسی تلقی می‌شود. آزمون‌های پهلوانی چون عبور سیاوش از آتش، تیراندازی آرش یا قیام کاوه، وقتی در کنار الگوهایی همچون ذبح اسماعیل یا ایستادگی عباس (ع) در عاشورا قرار می‌گیرند، به‌گونه‌ای نمادین، مرزبانی و فداکاری را هم در منطق حماسه و هم در منطق ایمان مشروع می‌سازند. این هم‌افزایی، از دیدگاه هژمونی فرهنگی گرامشی، به «طبیعی‌سازی امر مقدس» و ادغام آن در وجدان ملی می‌انجامد و سرمایه نمادین مشترکی تولید می‌کند که به‌طور مستقیم در خدمت گفتمان مقاومت قرار می‌گیرد. مسیر دوم، **بازآفرینی مضامین عرفانی** است که در متن جنگ، ماهیتی اجتماعی– جهادی می‌یابد. عرفان اسلامی طبق سنت بر تجربه فردی فنا، شوق وصال، ترک دنیا و قرب به حق تمرکز داشت؛ اما در شعر دفاع مقدس این مؤلفه‌ها به سطح جمعی انتقال می‌یابند. مفاهیمی همچون ایثار، عشق الهی، لقاءالله، معراج، پیمان الست، تجرید و غربت، در بستر جنگ و شهادت، از معنای فردی و درونی به معنایی جمعی و کنش‌محور تغییر می‌کنند. در این بازمعناسازی، «فنا» نه صرفاً گذر از خود در خلوت سالک، بلکه استقبال آگاهانه از مرگ در راه هدفی قدسی است؛ «معراج» نه تجربه فردی پیامبرانه، بلکه صعود روح رزمنده شهید پس از رهایی از کالبد دنیوی است. انتقال این مضامین از عرفان شخصی به عرفان اجتماعی- انقلابی، با رمزگذاری‌های شاعرانه و هماهنگ با گفتمان مقاومت، نوعی «قدسی‌سازی هویت جمعی» ایجاد می‌کند که انگیزش معنوی و استواری ایدئولوژیک رزمندگان و مخاطبان را تضمین می‌نماید.

پیوند این دو مسیر، تلفیق اسطوره و دین از یک سو و اجتماعی‌کردن مضامین عرفانی از سوی دیگر، موجب می‌شود آیین قربانی در شعر دفاع مقدس نه تنها ساختاری استعاری، بلکه سازوکار فرهنگی- ایدئولوژیک زنده و

بازتولیدشونده باشد. در این ساختار، حماسه و عرفان، گذشته و حال و ملیت و دیانت، در قالب یک روایت جامع به کار گرفته می‌شوند تا مقاومت معاصر خصلت تاریخی - قدسی پیدا کند.

۳-۲-۳. کارکردها و پیوندهای هویتی ـ فرهنگی

در پیوند مستقیم با دو مسیر پیش‌گفته، تلفیق اسطوره‌های ملی و دینی و بازآفرینی مضامین عرفانی، شعر دفاع مقدس به بستری برای تحقق سه کارکرد هویتی- اجتماعی اساسی بدل می‌شود. نخست، **مشروعیت‌بخشی فرهنگی به مقاومت** است؛ جایی که ایثار جان، در حوزه معنا، هم امتداد تاریخی حماسه‌های ملی و هم تحقق امر قدسی تلقی می‌شود. این هم‌زمانی تاریخی- معنوی، مقاومت را از سطح کنش نظامی به مرتبه‌ای آیینی ارتقا می‌دهد و به آن مشروعیت مضاعفی می‌بخشد که ریشه در هر دو قلمرو حافظه جمعی دارد. دوم، **ایجاد سرمایه نمادین مشترک** است؛ اسطوره‌ها و عرفان به‌مثابه زبان مشترک میان نسل‌ها و اقشار اجتماعی عمل می‌کنند، زبانی که ظرفیت پیوندزدن تجربه نسل جنگ با ذهنیت نسل‌های بعد را دارد. سوم، **پایدارسازی نظم ارزشی نظام سیاسی** است؛ ارزش‌هایی چون شهادت، ایثار و وفاداری به وطن و دین، در فرایند بازتولید فرهنگی، به «امر بدیهی» در ناخودآگاه جمعی بدل می‌شوند و به شکلی طبیعی در حافظه هویتی نسل‌های بعد استمرار می‌یابند. از چشم‌انداز کلان‌تر، بازتولید آیین قربانی در شعر دفاع مقدس، بخشی از پاسخ فرهنگی – ادبی جامعه ایرانی به بحران جنگ محسوب می‌شود؛ پاسخی که به تثبیت هویت مقاومت در دهه شصت انجامید و در دهه‌های بعد نیز در شکل‌دهی و تداوم گفتمان‌های هویتی نقش‌آفرین باقی ماند. این گفتمان‌ها بر ادغام ملیت و دیانت، استمرار فرهنگ ایثار و دفاع و بازتعریف وطن به‌عنوان قلمروی قدسی– تاریخی تأکید دارند. به این ترتیب، شعر دفاع مقدس نه یک محصول صرفاً زیباشناختی یا پاسخی کوتاه‌مدت به شرایط جنگ، بلکه **سازه‌ای فرهنگی - اجتماعی** است که بر مبنای نظریه‌های بازتولید فرهنگی و در هر دو سطح نمادین و عاطفی، توانسته ارزش‌های مقاومت را تثبیت و در بطن هویت جمعی ایران نهادینه کند. برایند این فرایند آن است که آیین قربانی، در بستر شعر دفاع مقدس، از یک الگوی آیینی محدود، به سازوکار بازآفریننده هویت ملی– مذهبی تبدیل می‌شود. این سازوکار با جذب و بازتعریف سرمایه‌های نمادین کهن، امکان مواجهه فرهنگی با بحران و حتی بازسازی نظم ارزشی جامعه را فراهم می‌کند.

۳. نتیجه‌گیری

بررسی بازتولید آیین قربانی در شعر دفاع مقدس نشان داد که این پدیده، نه بازگویی ساده مناسک کهن، بلکه بازآفرینی چندلایه‌ای است که در بستر تحولات هویتی – فرهنگی ایران پس از انقلاب اسلامی و در متن جنگ تحمیلی معنا و کارکرد یافته است. این بازآفرینی، با تکیه همزمان بر حافظه تاریخی، سرزمینی و حافظه دینی ـ قدسی، سپهری دوگانه و همپوشان پدید آورده است؛ سپهری که در آن دفاع از وطن، هم استمرار حماسه‌های ملی و هم تحقق امر قدسی تلقی می‌شود. در چنین چارچوبی، مفاهیمی چون «فداکاری» و «شهادت» از سطح یک کنش فردی یا آیینی محدود فراتر رفته و به کانون معنابخشی هویت جمعی ایرانی بدل می‌شوند.

واکاوی فرایندهای مؤثر در این بازتولید نشان می‌دهد که دو مسیر کلان به‌طور همزمان فعال بوده‌اند و هر دو به تقویت آن سپهر دوگانه کمک کرده‌اند. نخست، تلفیق اسطوره‌های ملی و دینی که قهرمانان حماسی ایران‌زمین را با شخصیت‌ها و روایات مقدس اسلامی در یک میدان معنایی مشترک قرار داده و از رهگذر این هم‌نشینی، سرمایه

نمادین جدیدی خلق کرده است. این سرمایه با بهره‌گیری از منطق هژمونی فرهنگی، ارزش‌های مقاومت را «طبیعی‌سازی» کرده و از سطح گفتمانی به لایه‌های ناخودآگاه جمعی انتقال داده است. دوم، بازآفرینی مضامین عرفانی که با جابه‌جایی از عرفان فردی به عرفان جمعی – جهادی، تجربه مقاومت را به ساحت قدسی سوق داده و زمینه برانگیختگی عاطفی و معنوی جامعه را فراهم کرده است. پیوند این دو مسیر در عمل به شکل‌گیری سازه‌ای فرهنگی – اجتماعی منتهی شده که قادر است ارزش‌های مقاومت را در سه سطح کلیدی بازتولید کند: نخست، مشروعیت‌بخشی فرهنگی به کنش دفاعی از طریق ارتباط آن با هر دو قلمرو تاریخ و قداست؛ دوم، ایجاد و تثبیت سرمایه نمادین مشترک که امکان پیوند میان نسل جنگ و نسل‌های پسین را فراهم می‌آورد؛ و سوم، پایدارسازی نظم ارزشی نظام سیاسی با نهادینه‌کردن مفاهیمی چون ایثار و شهادت به‌عنوان ارکان هویت ملی– مذهبی. از منظر نظریه بازتولید فرهنگی بوردیو، شعر دفاع مقدس در این فرایند همانند میدانی عمل می‌کند که در آن عادت‌واره‌های تازه شکل می‌گیرند و در چرخه حافظه جمعی تثبیت می‌شوند. در سطحی عمیق‌تر، این فرایند نشان می‌دهد که سنت آیین قربانی، به‌واسطه انعطاف‌پذیری و ظرفیت بازتعریف، توانسته خود را با اقتضائات گفتمان جنگ و مقاومت انطباق دهد. بازخوانی الگوهای کهن قربانی در چارچوب ارزش‌های جمهوری اسلامی، به این آیین کارکردی دوگانه بخشیده است: از یک سو، مشروعیت‌بخشی به نظام سیاسی از مسیر اتصال به میراث فرهنگی و دینی و از سوی دیگر، ایجاد چارچوبی معنایی که بحران‌های ملی را به تجربه‌ای مقدس و معنادار تبدیل می‌کند. این قابلیت سازگاری، ضامن بقا و کارآمدی این آیین در مواجهه با تحولات سیاسی و اجتماعی آینده خواهد بود؛ بنابراین، بازتولید آیین قربانی در شعر دفاع مقدس را می‌توان پاسخی فرهنگی– ادبی به بحران جنگ دانست که نه تنها در دهه شصت به تثبیت هویت مقاومت کمک کرد، بلکه در دهه‌های بعد نیز به بازسازی و استمرار گفتمان‌های هویتی جمهوری اسلامی بر محور ادغام ملیت و دیانت یاری رساند. در این معنا، شعر دفاع مقدس محصولی صرفاً زیباشناختی نیست، بلکه عرصه‌ای است برای تلاقی حافظه‌های جمعی، بازتعریف سرمایه‌های نمادین و نهادینه‌سازی فرهنگ شهادت به‌مثابه رکن پایدار هویت ایرانی – اسلامی عرصه‌ای که گذشته اسطوره‌ای و دینی را به‌صورت منبعی فعال برای جهت‌دهی به آینده درک و بازتولید می‌کند.

کتابنامه

آلتوسر، لویی. (۱۳۹۲). *ایدئولوژی و دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت*. ترجمهٔ ناصر موفقیان. تهران: آگاه.

اردستانی‌رستمی، حمیدرضا. (۱٤۰٤). «نمودهای مهری داستان گیومرث». *کهن‌نامه ادب فارسی*. د ۱٦ (۱). صص ۹-٤۲.

اسرافیلی، حسین. (۱۳۸٦). *ردپای صدا*. تهران: توسعه کتاب ایران.

اسرافیلی، حسین. (۱۳۷۹). *در سایهٔ ذوالفقار* (مجموعه شعر جنگ). تهران: وزارت ارشاد اسلامی.

امین‌پور، قیصر. (۱۳۸٤). *آینه‌های ناگهان*. تهران: افق.

امین‌پور، قیصر. (۱۳۸۸). *مجموعه کامل اشعار قیصر امین‌پور*. تهران: مروارید.

امین‌پور، قیصر. (۱۳٦۳). *تنفس صبح*. تهران: سروش.

اوبر، هنری و مارســـل موس. (۱۳۹۷). *قربانی، ماهیت و کاربرد آن*. ترجمهٔ لیلا اردبیلی. تهران: انتشـــارات علمی فرهنگی.

بوردیو، پیر. (۱۳۸۰). *تمایز: نقد اجتماعی قضاوت‌های ذائقه*. ترجمهٔ مرتضی کتبی. تهران: نی.

بوردیو، پیر. (۱۳۸۵). *قواعد هنر: پیدایش و ساختار میدان ادبی*. ترجمهٔ حسن چاوشیان. تهران: نی.

بوردیو، پیر. (۱۳۸۷). *خشونت نمادین*. ترجمهٔ ناصر فکوهی. تهران: نی.

چهرقانی، رضا. (۱۳۹٦). «ادبیات پایداری در ایران بازشناسی مؤلّفه‌ها، فرصت‌ها و چالش‌ها». *ادبیات پارسی معاصر*. د ۷. ش ۲. صص ۱ ـ ۳۳.

حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۹). *ژئوپلیتیک؛ بنیان‌های نظری و کاربردها*. تهران: سمت.

حجازی، بهجت‌السادات و اکبر کریمی. (۱۳۹۰). «گونه‌ای از نوستالژی عارفانه در مثنوی مرداب‌ها و آب‌ها». *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. د ۷. ش۲۲. صص ۷٤-۹۰.

حسن زاده، محدثه. (۱٤۰۱). «تطبیق اشعار حماسی قیصر امین‌پور و سلمان هراتی در ادبیات دفاع مقدس». *مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه*. د ۸. ش ۲. صص ۱۱ ـ ۱۷.

حسنی، غلامرضا و همکاران. (۱٤۰۲). «قهرمان‌سازی اساطیری در شعر شاعران نسل اول انقلاب اسلامی». *فرهنگ و ادبیات آیینی*. د ۲. ش ۱. صص ۱٦۹-۱۹۰.

حسینی، سید حسن. (۱۳۸۷). *هم‌صدا با حلق اسماعیل*. تهران: سوره مهر.

حسینی، سید حسن. (۱۳۸۵). *گزیدهٔ شعر جنگ و دفاع مقدّس*. تهران: حوزهٔ هنری.

درمیانی، افسانه و آقاحسینی، حسین. (۱۳۹۷). «بررسی نوآوری و کهن‌گرایی واژگانی در آثار برخی از روایت‌گران دفاع مقدس». *فنون ادبی*. ش ۲۵. صص ۱۰۵-۱۲۰.

ذوالفقاری، محسن و حدادی، الهام. (۱۳۸۹). «تصویر استعاری کهن‌الگوی خورشید در ناخودآگاه قومی خاقانی و نظامی». *مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. د ٦. ش ۲۰. صص ٥٤-۷۲.

زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳٦٤). *سر نی*. تهران: علمی.

سبزواری، حمید. (۱۳۸۱). *سرودی دیگر*. تهران: سروش.

سبزواری، حمید. (۱۳۸۵). *سرود سپیده*. تهران: انجمن قلم ایران.

سبزواری، حمید. (۱۳۷۳). *کاروان سپیده* (گزینهٔ شعر جنگ). تهران: حوزهٔ هنری تبلیغات اسلامی.

سعیدی، مهسا، نوروززاده، حدیثه، کابلی، نگین و رستمی، مرجان. (۱٤۰۲). «مؤلفه‌های ایثارگری در دفاع مقدس». *مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی. ش* ٦٥. صص ٥٥٥-٥٦٨.

سنگری، محمدرضا. (۱۳۸۵). *نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس*. تهران: پالیزان.

شریفیان، مهدی و تیموری، شریف. (۱۳۸۵). «بررسی فرایند نوستالژی در شعر معاصر فارسی (بر اساس اشعار: نیما یوشیج و مهدی اخوان ثالث)». *کاوشنامه زبان و ادبیات فارسی. ش* ۷ (۱۲). صص ۳۳-٦۱.

شمیسا، سیروس. (۱۳۷۳). *انواع ادبی*. تهران: فردوس.

صادقی فسائی، سهیلا و ناصری‌راد، محسن. (۱۳۹۰). «عناصر بنیادین پژوهش کیفی در علوم اجتماعی: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، روش‌شناسی و روش». *فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران*. د ۵. ش۲. صص ۷۸-۹۸.

صفی‌زاده، علی و قاسمیان، ملیحه. (۱٤۰۰). «جلوه‌های ایثار و شهادت در ادبیات انقلاب اسلامی». *مطالعات شهریارپژوهی*. ش ۸ (۲۸). صص ۱۳۹-۱۵۰.

طاهری، قدرت‌الله. (۱۳۸۷). *مقدمه‌ای بر تحلیل انواع ادبی در شعر جنگ*. پایان نامهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. تهران: دانشکدهٔ علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.

فولادوند، مرجان (۱۳۹۹). «بازتولید کهن‌الگوی قربانی در چهار رمان نوجوان انتشارات کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان (منتخب دههٔ ٦۰ تا ۹۰)». *مطالعات ادبیات کودک*. د ۱۱. ش۲. صص ۱۰۱-۱۲۸.

قربانی، محمد. (۱۳۹۲). «نمادهای اسطوره‌ای ملی و دینی در شعر دفاع مقدس». *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. ش۳۰. صص ۱-۲٤.

قزوه، علیرضا. (۱۳۷٦). *این همه یوسف، منظومه‌ای در رثای شهید یوسف کلاهدوز*. تهران: کنگره بزرگداشت سرداران و ۳٦ هزار شهید استان تهران.

قزوه، علیرضا. (۱۳٦۹). *از نخلستان تا خیابان*. تهران: حوزه هنری.

قزوه، علیرضا. (۱۳۸۵). *قطار اندیمشک و ترانه‌های جنگ*. تهران: لوح زرین.

کاشانی، عزّالدین محمود. (۱۳۷۲). *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه*. تصحیح جلال‌الدین همایی. تهران: هما.

کومون، فرانتس. (۱۳۸٦). *دین مهری*. ترجمهٔ احمد آجودانی. تهران: ثالث.

گرامشی، آنتونیو. (۱۳۸۳). *دفاتر زندان*. ترجمهٔ کمال خسروی. تهران: آگه.

محمودی‌رجا، سیدزکریا. (۱٤۰٤). الگوی اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای برای تحقق عدالت فرهنگی در بستر تنوع قومی، مذهبی و اقلیت‌های دینی جمهوری اسلامی ایران. تهران: مؤسسه معارف انقلاب اسلامی.

مردانی، نصرالله. (۱۳٦٤). *خون‌نامهٔ خاک*. تهران: کیهان.

معلم دامغانی، علی. (۱۳۸٦). *رجعت سرخ ستاره*. تهران: سورهٔ مهر (وابسته به حوزهٔ هنری).

موسوی گرمارودی، علی. (۱۳۷۳). *باران اخم* (گزینه شعر جنگ). تهران: حوزهٔ هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

موسوی گرمارودی، علی. (۱۳۷٦). *حرفی از جنس زمان: تأملی در شعر انقلاب اسلامی*. به کوشش سید اکبر میر جعفری. تهران: قو.

موسوی گرمارودی، علی. (۱۳۶۳). *خط خون*. تهران: زوّار.

نیازی، محسن. (۱۳۹۰). «روش‌های تحقیق تلفیقی، جنبش سوم روش‌شناختی در علوم اجتماعی». *مطالعات اجتماعی ایران*. د ۵. ش ۲. صص ۱۵۸-۱۸۱.

هراتی، سلمان. (۱۳۶۷). *دری به خانهٔ خورشید*. تهران: سروش.

هراتی، سلمان. (۱۳۷۶). *از آسمان سبز*. تهران: سوره.

الیاده، میرچا. (۱۳۶۲). *چشم‌اندازهای اسطوره*. ترجمهٔ جلال ستاری. تهران: مرکز.

یونگ، کارل گوستاو. (۱۳۸۷). *کهن‌الگوها و ناخودآگاه جمعی*. ترجمهٔ مهدی قائمی. تهران: نیلوفر

References

Althusser, L. (2013). Ideology and Ideological State Apparatuses. (N. Movafaghian, Trans.). Tehran: Agah Publications. [In Persian]

Ardestani Rostami, H. (2025). Mithraic Representations in the Story of Giomarth. *Journal of Classical Persian Literature*, *16*(1), 9-42. [In Persian]

Blaikie, N. (2009). *Designing social research*. Cambridge, UK: Polity Press.

Bourdieu, P. (2001). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. (M. Katabi, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]

Bourdieu, P. (2006). *The rules of art: Genesis and structure of the literary field*. (H. Chavoshian, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]

Bourdieu, P. (2008). *Symbolic violence*. (N. Fakuhi, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]

Chehreghani, R. (2017). Resistance literature in iran: recognition of components, opportunities and challenges. *Journal of Contemporary Persian Literature*, *7*(2), 1-33. [In Persian]

Cumont, F. (2007). *The mysteries of Mithra*. (A. Ajoudani, Trans.). Tehran: Sales Publications. [In Persian]

Darmiyani, A., & Aghahosseini, H. (2018). An investigation of lexical innovation and archaism in the works of some holy defense narrators. *Literary Techniques*, *25*, 105-120. [In Persian]

Eliade, M. (1983). *Aspects of myth*. (J. Sattari, Trans.). Tehran: Markaz Publications. [In Persian]

Esrafili, H. (2000). *In the shadow of Zulfiqar: A collection of war poetry*. Tehran: Ministry of Islamic Guidance. [In Persian]

Esrafili, H. (2007). *The footprint of the voice*. Tehran: Tose'eh-ye Ketab-e Iran Publications. [In Persian]

Fouladvand, M. (2020). The Reproduction of the Victim Archetype in Four Young Adult Novels Published by the Institute for the Intellectual Development of Children and Adolescents (Selected from 1981 to 2011). *Studies in Children's Literature*, *11*(2), 101-128. [In Persian]

Ghazveh, A. (1990). *From the palm grove to the street*. Tehran: Howzeh-ye Honari. [In Persian]

Ghazveh, A. (1997). *So many Josephs: A poem in elegy for martyr Yusef Kolahdouz*. Tehran: Congress for Commemoration of Commanders and 36,000 Martyrs of Tehran Province. [In Persian]

Ghazveh, A. (2006). *The Andimeshk train and war songs*. Tehran: Loh-e Zarrin Publications. [In Persian]

Ghorbani, M. (2013). National and religious mythological symbols in the poetry of the holy defense. *Persian Language and Literature Research*, (30), 1-24. [In Persian]
Gramsci, A. (2004). *Prison notebooks*. (K. Khosravi, Trans.). Tehran: Agah Publications. [In Persian]
Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1988). Do inquiry paradigms imply inquiry methodologies? In D. M. Fetterman (Ed.), *Qualitative approaches to evaluation in education* (pp. 89–115). New York, NY: Praeger.
Hafeznia, M. R. (2010). *Geopolitics: Theoretical foundations and applications*. Tehran: SAMT. [In Persian]
Hasani, g., Khazaeivafa, M., & Mandegar, A. (2023). Making mythical heroes in the poetry of the poets of the first generation of the Islamic Revolution. *Journal of Ritual Culture and Literature*, *2*(1), 169–190. https://doi.org/10.22077/jcrl.2023.6821.1063 [In Persian]
Hassanzadeh, M. (2022). A Comparison of Epic Poems of Qeysar Aminpour and Salman Harati in Holy Defense Literature. *Studies in Literature, Mysticism and Philosophy*, 8(2), 11-17. [In Persian]
Hejazi, B., & Karimi, A. (2011). A type of mystical nostalgia in the Masnavi 'The Swamps and the Waters'. *Mytho-Mystic Literature Journal*, *7*(22), 74-90. [In Persian]
Herati, S. (1988). *A door to the house of the sun*. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
Herati, S. (1997). *From the green sky*. Tehran: Soreh Publications. [In Persian]
Hosseini, S. H. (2006). *An anthology of war and holy defense poetry*. Tehran: Howzeh-ye Honari. [In Persian]
Hosseini, S. H. (2008). *In unison with the throat of Ishmael* (4th ed.). Tehran: Soreh Mehr Publications. [In Persian]
Jung, C. G. (2008). *The archetypes and the collective unconscious*. (M. Ghaemi, Trans.). Tehran: Niloufar Publications. [In Persian]
Kashani, E. M. (1993). *The lamp of guidance and the key to sufficiency*. (J. Homayi, Ed.) (4th ed.). Tehran: Homa Publications Institute. [In Persian]
Mahmoudi Raja, S. Z. (2025). *The model of Ayatollah Khamenei's thoughts for realizing cultural justice in the context of ethnic, religious, and religious minority diversity in the Islamic Republic of Iran*. Tehran, Iran: Institute for the Teachings of the Islamic Revolution. [In Persian].
Mardani, N. (1985). *The blood-script of the earth*. Tehran: Kayhan Publications. [In Persian]
Moallem Damghani, A. (2007). *The red return of the star* (3rd ed.). Tehran: Soreh Mehr. [In Persian]
Mousavi Garmaroudi, A. (1984). *The line of blood*. Tehran: Zavvar Publications. [In Persian]
Mousavi Garmaroudi, A. (1994). *Rain of frown (An anthology of war poetry)*. Tehran: The Art Center of the Islamic Propaganda Organization. [In Persian]
Mousavi Garmaroudi, A. (1997). *A word of the nature of time: A reflection on the poetry of the Islamic revolution*. (S. A. Mir Jafari, Ed.). Tehran: Qo Publications. [In Persian]
Niazi, M. (2011). Mixed methods research, the third methodological movement in social sciences. *Journal of Iranian Social Studies*, *5*(2), 158-181. [In Persian]
Sabzevari, H. (1994). *The caravan of dawn: An anthology of war poetry*). Tehran: The Art Center of the Islamic Propaganda Organization. [In Persian]
Sabzevari, H. (2002). *Another anthem*. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
Sabzevari, H. (2006). *The anthem of dawn*. Tehran: Iran Pen Association. [In Persian]
Sadeghi Fasaei, S., & Nasserirad, M. (2011). Fundamental elements of qualitative research in social sciences: Ontology, epistemology, methodology and method. *Journal of Iranian Social Studies*, *5*(2), 78-98. [In Persian]

Safizadeh, A., & Ghasemian, M. (2021). Manifestations of self-sacrifice and martyrdom in the literature of the Islamic revolution. *Shahriyar Research Studies*, *8*(28), 139-150. [In Persian]

Saidi, M., Norouzadeh, H., Kaboli, N., & Rostami, M. (2023). Components of self-sacrifice in the holy defense. *Journal of Psychology and Educational Sciences*, *65*, 555-568. [In Persian]

Sangari, M. R. (2006). *Critique and analysis of holy defense poetry* (2nd ed.). Tehran: Palizan Publications. [In Persian]

Schwandt, T. A. (2001). *A dictionary of qualitative inquiry* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Shamisa, S. (1994). *Literary genres* (2nd ed.). Tehran: Ferdows Publications. [In Persian]

Sharifian, M., & Teimouri, S. (2006). An Investigation of the process of nostalgia in contemporary Persian poetry: Poems of Nima Youshij and Mehdi Akhavan-Sales). *Journal of Persian Language and Literature*, *7*(12), 33-61. [In Persian]

Taheri, G. (2008). An Introduction to the analysis of literary genres in war poetry (Unpublished master's thesis). Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. [In Persian]

Zarrinkoub, A. H. (1985). *The secret of the reed*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian]

Zolfaghari, M., & Haddadi, E. (2010). The metaphorical image of the sun archetype in the ethnic unconscious of Khaghani and Nezami. *Mytho-Mystic Literature Journal*, *6*(20), 54-72. [In Persian]